

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

Fənn: «Dövlət və hüquqi təlimlər »

MÜHAZİRƏ

**MÖVZU № 1. «Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin
predmeti və mahiyyəti»**

Bakı – 2019

2.Siyasi-hüquqi təlimlərin strukturu və növləri.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

- 1.H.İşirəliyev, F.F.Abbasov. Politologiya. B., 1994.
- 2.O.G.Leysta. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçeniy xrestomatiə. M., 2000.
- 3.O.G.Leysta. İstoriə politiçeskix i pravovıx uçeniy. M.,2001.
- 4.Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000.
- 5.Ağababa Rzayev. İstoriə politiçeskix i pravovıx uçeniy v Azerbaydjane. B., 2000.
- 6.Aqşin Quliyev,Qədim Şərq quldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir.Bakı-2006
- 7.Yusif Rüstəmov,Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi.Bakı-2007
- 8.Məcid Əfəndiyev, Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2002.
- 9.Məcid Əfəndiyev, Siyasi elmin əsasları, Bakı, 2004.

Sual 1. Dövlət və hüquqi təlimlərin anlayışı, predmeti və dövrlər üzrə bölgüsü

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi nəzəri-hüquqi fənn hesab edilir. Fənnin məqsədi tələbəni keçmiş dövrlərin daha əhəmiyyətli və mötəbər dövlət və hüquqi

nəzəriyyələri ilə tanış etməkdən ibarətdir. Bu nəzəri konsepsiyaların və onların müasir dövlət və hüquqi problemlərlə əlaqəsinin öyrənilməsi yüksək səviyyəli hüquqşünasların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Siyasi və hüquqi təlimlərin öyrənilməsi tarixi hələ XIX əsrdə ali hüquqi təhsilin əsas tərkib hissəsi idi. Əvvəllər bu fənn universitetlərin hüquq fakültələrində «Siyasi təlimlər tarixi», sonra isə «Hüquq fəlsəfəsi tarixi» adlandırılmışdır. 1917-ci ildən sonra həmin fənn müxtəlif adlarla ifadə edilmişdir: «Siyasi təlimlər tarixi», «Dövlət və hüquq haqqında təlimlər tarixi», «Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi».

Hal-hazırda ölkəmizdə alternativ düşüncə məktəbi kimi siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin əhəmiyyəti artmaqdadır. Bu elmin öyrənilməsi siyasi və hüquqi fikir haqqında müxtəlif nəzəriyyələri, həmin sahənin müxtəlif istiqamətlərini müqayisə etməyə imkan verir. Həm də bu nəzəriyyələr öyrənilərkən həmin problemlər haqqında uzun əsrlər boyu mövcud olan fikir ayrılıqları da nəzərə alınır. Müasir dövrün əsas xüsusiyyəti ideoloji plüralizmin formalaşması, elmi, peşəkar düşüncə tərzində müxtəlif variantların qəbul edilməsidir. İdeoloji istiqamətlərin yarışması, fikir mübadiləsi uzun illər boyu formalaşdırılmış hakim düşüncə tərzindən imtina etməyə imkan verir.

Siyasi-hüquqi təlimlər öyrənilərkən tələbələrin dövlət və hüquq nəzəriyyəsi kursunda öyrəndikləri anlayışlardan istifadə edilir. Siyasi və hüquqi təlimlər dövlət tarixi və hüququ ilə üzvi şəkildə əlaqəli yaranmış və inkişaf etmişdir. Bunların hər biri özlərinə uyğun olan siyasi və hüquqi təlimlər sistemini əks etdirmişlər. Buna görə də siyasi və hüquqi təlimlər tarixi dövlət və hüquq tarixi öyrənildikdən sonra tədris edilir. Tədris proqramında ali hüquqi təhsilin xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Dövlət və hüququn tarixini öyrənən hüquq emlərindən fərqli olaraq siyasi-hüquqi təlimlər tarixi siyasi təşkilatların bilavasitə yaranma və inkişaf tarixini deyil, onların dərk edilməsinin nəzəri formalarını araşdırır. Buraya cəmiyyətin yalnız siyasi sferası deyil, həm də sosial sferası daxildir. Deməli, burada cəmiyyətin sosial qrupları, sinifləri, etnik qrupları və onlar arasındakı münasibətlər də siyasi baxımdan öz əksini tapır. Beləliklə, bu fənn çox geniş sahəni əhatə edir. Onu nə fəlsəfə, nə hüquq, nə tarix elmləri ilə eyniləşdirmək olmaz.

Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə şərtlənən, təşəkkül tapan və inkişaf edən görüşlər, ideyalar, təlimlər və nəzəriyyələr tarixidir, eləcə də müxtəlif sosial qrupların ictimai-siyasi quruluşu, dövlət hakimiyyətinə, cəmiyyətin siyasi sistemində münasibəti olub ictimai inkişafın bu və ya digər mərhələsində meydana gəlməsi ilə səciyyələnir.

Buna görə siyasi-hüquqi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin öyrənilməsi siyasi təlimlər tarixi kursunun başlıca vəzifəsidir. Axı, «siyasi təlimlər tarixi» anlayışı «hüquqi təlimlər tarixi» anlayışı ilə müqayisədə geniş və əhatəlidir. Hüquqi görüşlər siyasi görüşlərlə sıx bağlı olsa da bunlardan fərqlənir. Hüquqi görüşlər ictimai münasibətlərin və siyasi hakimiyyətin hüquqi normalarla təşkilinin üsul və formalarını səciyyələndirir. Siyasi təlimlər tarixi hüquqi görüşlər və ideyaların yaranması və inkişafı tarixini də öz predmetində əks etdirir.

Əsas (alternativ) yanaşmalar

Hegelci:

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi hüquq ideyasının inkişaf məntiqini öyrənir (yəni mənəvi fəaliyyət, siyasi həqiqət və dünya tarixi ilə əlaqədə əsas hüquqi ideyaları, anlayışları və konsepsiyaları)

Marksist:

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi dialektik inkişafda baxılan siyasi-hüquqi reallığın müxtəlif əks olunma səviyyələrini öyrənir.

Fenomenoloji:

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi hüquqi düşüncənin (dərkətmənin) müxtəlif fenomenlərini, həmçinin nail olunmuş məqsədlərin tarixi kontekstdə reallaşmasında dövlətin rolunu öyrənir

Pozitivist:

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi elmlə (təcrübə ilə) müəyyən edilmiş siyasi-hüquqi faktları və onların ən induktiv ümumiləşmələrini aparır.

Siyasi-hüquqi təlimlər tarixinin predmeti hər şeydən əvvəl siyasi-hüquqi təlimlər sisteminin yaranma və inkişaf tarixidir. Bu sistemlərin də hər birinin özünəməxsus nəzəriyyələri, hüquqi və sosial-siyasi həyat hadisələrini görmək üsulları və nəhayət, yaratdıqları və istifadə etdikləri ümumi elmi anlayışları – kateqoriyaları var. Deməli, siyasi-hüquqi təlimlər tarixi eyni zamanda bu sahədəki elmi anlayışların yaranması və inkişafı tarixidir.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi fənnində keçmiş nəsillərin zəngin siyasi-hüquqi görüş dairəsi ehtiva olunmuş, bəşər tarixinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində meydana gəlmiş dini-fəlsəfi, ictimai-siyasi fikir cərəyanlarının, eləcə də müxtəlif hüquq məktəblərinin və onların nümayəndələrinin, ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin siyasi və hüquqi konsepsiyaları, mükəmməl ideyları öz ifadəsini tapmışdır. Burada dövlət, hüquq, qanun, qanunvericilik, siyasət və s. problemlərə dair müxtəlif dövrlərdə meydana gəlmiş nəzəriyyə və təlimlər əks etdirilir. Tədris kursunda keçmişin ətraflı ifadəsini tapmış bəzi qlobal problemlər öz elmi aktuallığını zəmanəmizdə də itirməmişdir. Bəşər tarixinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində dövlət və hüquq, qanun və qanunvericilik, siyasət, sosial ədalət və s. kimi məsələlərin mahiyyətinin düzgün dərk edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, müasir dövrdə də cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqə və qruplarının mənafeələrindən yan keçmir.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi fənni dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, dövlət və hüquq tarixi fənni ilə sıx əlaqədə olan elmi-nəzəri və tarixi fəndir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin bir çox elmi müddəaları bu fənn üçün baza rolunu oynadığı kimi, siyasi və hüquqi təlimlər tarixi fənninin də diqqətlə öyrənilməsi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi elminin dərinədən mənimsənilməsinə yardım edir.

Fəlsəfə elmi kimi siyasi və hüquqi təlimlər də 2500-3000 il bundan əvvəl qədim Şərqdə yaranmış, özünün klassik formasını Antik dövlətlərdə tapmışdır.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin yaranması – dövlət və hüququn yaranması ilə eyni vaxta düşür.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi dövlət, hüquq və siyasət haqqında təlimlərin mənşəyini və inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən hüquq elmidir.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi – müxtəlif elmlərin sintezindən əmələ gələrək sinkretik xarakter daşıyır. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi bir sıra elmlərin birləşməsindən yaranıb. Məsələn, politologiya, sosiologiya, məntiq və s.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi aşağıdakı elementlərlə qarşılıqlı əlaqədədir:

1. Fəlsəfə.
2. Etika.
3. Din tarixi.
4. Sosiologiya.
5. Tarix.
6. Politologiya.
7. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi.
8. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi.
9. İnsan hüquqları.
10. Azərbaycanın hüquq tarixi və s.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin vəzifələri:

1. Siyasi və hüquqi fikrin ümumi qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi 2. Dövlət və hüquq haqqında humanist ideyaların həyata keçirilməsi üçün nəzəri biliklərin öyrənilməsi.

3. Həm keçmişin siyasi hüquqi fikri, həm də müasir dövrün siyasi-hüquqi ideologiyasının müxtəlif istiqamətlərini düzgün dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi.

4. Keçid dövrü şəraitində siyasi sistemin demokratikləşməsinə, onun yenidən təşkilinin tədqiqinə, humanist yeniləşməyə, yeni siyasi və hüquqi təfəkkürün formalaşmasına təsir göstərir.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin dövrləri

Elmi və tədris ədəbiyyatında siyasi və hüquqi təlimlə tarixinin müxtəlif dövrləri göstərilir.

Uzun illər boyu hökmran olan «formasion yanaşma» adlanan bölgü siyasi və hüquqi təlimlər tarixi haqqında heç bir tam təsəvvür yarada bilməmiş, yalnız onu süni şəkildə ictimai-iqtisadi formasionalara (quldarlıq, feodal, kapitalist, kommunist) bölmüşdür. Quruluş yanaşmasına qarşı qoyulan sivil yanaşma mahiyyət etibarilə müxtəlif təlimlərin (Qədim dövr, Orta əsrlər, Yeni və Ən yeni dövr) yalnız yaranması və mövcudluğu ardıcılığını müəyyənləşdirir. Ancaq bu yanaşmaların heç biri siyasi və hüquqi təlim tarixinin dövrləşdirilməsi üçün tam və əsaslı meyar verə bilməmişdir.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin dövrləşdirilməsində daha perspektiv yanaşma mədəni toplulaşma aspektidir, yəni solumun (ictimai münasibətlərin, müəssisələrin, təşkilatların, fəaliyyətin, hərəkətin) sistemli araşdırılması. Siyasi və hüquqi təlimlər, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatının siyasi-hüquqi sahəsi ilə bağlıdır, çünki dövlət, hüquq, siyasət haqqında istənilən təlim həmin dövrün siyasi-hüquqi reallığı nəzərə alınmaqla öyrənilir. Hegelin sözləri ilə desək siyasi-hüquqi təlim dövrün anlayışlar və kateqoriyalar sistemində ifadə olunmuş dövlət-hüquqi reallığıdır.

Siyasi və hüquqi təlim tarixinin tipologiyası genişləndirilmiş şəkildə üç dövrü əhatə edir ki, bunlar da dövlətin əsas dövrlərinə uyğun gəlir:

- 1) silki – təbəqəli cəmiyyətin siyasi-hüquqi ideologiyası;
- 2) vətəndaş cəmiyyətinə keçid dövrünün siyasi və hüquqi təlimləri;
- 3) vətəndaş cəmiyyətinin siyasi-hüquqi ideologiyası.

Birinci dövrə hüquq və dövlətin yaranmasından XV-XVI əsrlərə qədərki dövr aiddir. Quruluş sxeminə görə həmin dövrə istehsalın Asiya üsulu, quldarlıq və feodal cəmiyyəti daxildir; ümumi tarix sxeminə görə isə bu, Qədim dövr və Orta əsrlərdir.

Bu dövrün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin strukturu bütün təbəqələr üçün eyni hüquqla müəyyənləşdirilmirdi, dövlət isə (əksər hallarda respublikadan daha çox monarxiya) daha çox imtiyazları olan yüksək təbəqədən asılı idi. Dövlət ictimai-hüquqi qeyri-bərabərliyi müdafiə edərək insanları azad və azad olmayan, imtiyazlı və imtiyazları olmayan, «özünkü» (həmin dövlətin vətəndaşları, silk və ya təbəqənin üzvləri, həmin qəbilə və ya irqə məxsus, müəyyən dinə etiqad edənlər və s.) və «özgələr» kimi ayırırdı. Hətta vətəndaş cəmiyyətinin rüşeymləri olan

nisbətən daha çox inkişaf etmiş dövlətlərdə «xalqın işi» dedikdə «xalq» anlayışı cəmiyyətin az bir qisminə (azad, vətəndaşlığı olanlar) şamil edilirdi. E.ə. V əsrin bəzi filosoflarının insanların təbiətən bərabər yaradılması haqqında arabir səslənən mülahzələri indiyə kimi belə bir ehtimal yaradır ki, bu fikirləri ya ancaq məhdud şəkildə, sinfi mənada şərh etmək, ya da antik ədəbiyyatın səhv oxunuşu kimi qəbul etmək lazımdır.

İkinci dövr XVI-XVIII əsrləri əhatə edir. Ümumtarixi dövrləşdirməyə əsasən onu Orta əsrlərin sonu və Yeni dövrün əvvəllərinə aid edirlər.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi üçün bu dövrün əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Belə ki, bu dövr siyasi-hüquqi ideologiya sahəsində və ümumiyyətlə, Avropanın mənəvi inkişafında böyük dəyişikliklər, axtarışlar və tapıntılar dövrüdür. Həmin əsrlərin əsaslı hadisələri və yenidənqurmaları, adətən, tarixdə xüsusi adlarla ifadə olunur: İntibah, Reformasiya, Maarifçilik. Həmin dövrün ümumi ideyası və tarixi mənası insanların qanun qarşısında bərabərliyinin təsdiq edilməsindən ibarətdir. Bu dövrün siyasi-hüquqi ideologiyasında sərbəst, azad, bərabərhüquqlu insanların vətəndaş cəmiyyətinin nəzəri modeli formalaşdırılmış, təbəqələşmədən, qadağalardan azad ideal cəmiyyət əsaslandırılmışdı.

XVII-XVIII əsrlərdə bir sıra Avropa ölkələrində siyasi inqilablar nəticəsində vətəndaş cəmiyyətinin (təbəqələrsiz, kapitalist) yaranması və inkişafı başlanmışdır (XIX-XX əsrlər). Bu siyasi-hüquqi ideologiyanın inkişafının *üçüncü* böyük dövrüdür. Bu dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin müasir dövlət və hüquqlarının inkişafından yaranan bir sıra yeni problemlər meydana çıxır.

Dünya sivilizasiyasının inkişafı prosesinə bəzi ölkələr göstərilən mərhələlərə nisbətən gec, ikinci və ya üçüncü dövrlərdə qoşulmuşlar. Hətta bəzi ölkələrdə geriye proses də özünü göstərmişdir. Siyasi-hüquqi təlimlərin ümumi problematikası müxtəlif ölkələrin ideologiyasında müxtəlif şəkildə qavranırdı, çünki hər bir ölkənin özünəməxsus ictimai quruluşu, siyasi-hüquqi cəmiyyətləri və mənəvi dünyası var.

Sual 2. Siyasi-hüquqi təlimlərin strukturu və növləri

Cəmiyyətdən kənarında şüur yoxdur. Şüur, eləcə də siyasi şüur cəmiyyət vasitəsilə formalaşır və onun məhsulu olduğu üçün bioloji mahiyyətlə yanaşı, həm də ictimai qayə kəsb edir. Bütün ictimai ideyalar kimi siyasi fikir də mənəvi istehsalın məhsuludur.

İnsan cəmiyyəti, sosial qruplar, siniflər, dövlət və hüquq yarandığı vaxtdan onlar haqqında fikirlər də formalaşır. Müxtəlif maraqları ifadə edən görüşlər yaranır.

Siyasi-hüquqi təlimlərin yaranmasında hüquqşünaslardan başqa humanitar elmlərin bir sıra görkəmli nümayəndələrinin də rolu böyükdür. Məsələn, Pifaqor, Heraklit, Platon, Aristotel, Konfusi, Əl-Fərabî, Nəsrəddin Tusi, Kant, Hegel və başqaları eyni zamanda siyasi və hüquqi təlimlər tarixində görkəmli yer tuturlar. Əsəən siyasi-hüquqi və yaxud sosial-siyasi biliklər sahəsində fəaliyyət göstərmiş böyük alimlər və müxtəlif fəlsəfi ideyaların təsiri altında olmuşlar. Məsələn, qədim yunan sofistləri, Roma hüquqşünasları, İbn-Xaldun, N.Makiavelli, Monteskye, J.J.Russo, T.Cefferson, B.Konstan, İ.Bentam və başqaları.

Siyasi-hüquqi fikirlərin, onların inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi prosesində cəmiyyətin sosial və siyasi sferasının müxtəlif problemləri haqqında həmişə müxtəlif görüşlər meydana gəlmiş, ortaya çıxan problemlərin həlli üçün müxtəlif münasibətlər olmuşdur.

Siyasi təlimlər tarixi müəyyən qanunayğunluqlara tabe olan ictimai şüurun müaviq formalarının inkişaf prosesini səciyyələndirir. Müxtəlif dövrlərin siyasi və hüquqi təlimlərinin əlaqəsi onunla şərtlənir ki, əvvəlki dövrlərin ideoloqları tərəfindən işlənib hazırlanmış nəzəri təsəvvürlər siyasi-hüquqi ideologiyanın inkişafına təsir göstərir. Hər bir yeni doktrina özündən əvvəlki təlimlərə əsaslanır.

Siyasi təlimlər tarixi sadəcə olaraq ideyaların bir-birini əvəz etməsi, onların təkrar istehsal deyil məhz, dəyişilən tarixi şəraitdə inkişaf edən hüquq və dövlət nəzəriyyəsinin, siyasətin terminlərdə və anlayışlarda əks olunmasıdır. Məsələn

«təbii hüquq» termin ilk dəfə antik dövrdə meydana gəlmişdir. Bu termindən Sofistlər eramızdan əvvəl V əsrdə quldarlıq Yunanıstanında istifadə etmişlər. XVII əsrdə yaranan təbii hüquq nəzəriyyəsi isə feodalizm quruluşuna qarşı mübarizə aparan burjuaziyanın və xalqın mənafeyini ifadə edirdi.

Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi özünün bütün inkişaf mərhələlərində dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin tərəqqisi, siyasət haqqında təlimlə bilavasitə bağlı olmuşdur. Siyasi təlimin tərəqqisi isə hər hansı mühüm sosial problemin qarşıya qoyulması və həlli deməkdir. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi dövlətin və hüququn tədricən dərk edilməsi, biliklərin toplanması prosesi deyil, məhz dünyagörüşlərin mübarizəsidir.

Hər bir sosial-siyasi və hüquqi təlim müxtəlif sosial və siyasi qruplar arasındakı münasibətləri, həmçinin cəmiyyətin siyasi durumunu (vəziyyətini) xarakterizə edir.

Siyasi-hüquqi təlim cəmiyyətin sosial-siyasi və hüquqi sferası haqqında konsepsiyalar, ideyalar, elmi-məntiqi kateqoriyalarla əsaslandırılmış nəzəri biliklərdir.

Siyasi hüquqi doktrinaların yaradıcısı daha alimlərdir, ayrı-ayrı sosial qruplar, cəmiyyət və partiyalar deyil.

Siyasi hüquqi doktrinalar dövrün sosial-siyasi münasibətlərinin anlayışlar və kateqoriyalar sistemində ifadəsidir. Kateqoriyalar – ümumi rifah, ədalət, xeyir, şəh, azadlıq və s.

Hər bir dövr özünün dövlət və hüquq haqqında təlimləri ilə xarakterizə olunur. Siyasi-hüquqi təlimlərin yaranması və inkişafı dövlət və hüququn inkişafı ilə bağlıdır. Siyasi-hüquqi təlimlərdə böyük mütəfəkkirlərin fikirləri, ideyaları əks olunur.

Siyasi hüquqi ideologiyanın inkişafı üçün dövlətin tarixi inkişafın müəyyən dövründə ciddi problemlərlə qarşılaşması vacib şərtlərdən biridir (müəyyən sosial qrupların da marağı ola bilər). Aparılan mübarizə yeni siyasi hüquqi doktrinaların yaranmasına təkan verir.

Müəyyən dövrlərdə cəmiyyətin siyasi-hüquqi fikri tarixi qanunauyğunluqlara uyğun olaraq siyasətdən və hüquqdan kənarlaşaraq etika, dinşünaslığa tərəf istiqamətləndi.

Bəzi ölkələrdə siyasi hüquqi ideologiyalar zorla tətbiq edildiyindən onların siyasi-hüquqi ideologiyaları eyni idi. Belə doktrinalar adətən kastalı strukturu, totalitar rejimi, despotizmi qorumağa xidmət edir. Köhnə rejimi saxlamaqla dövlət başçısının hakimiyyəti ilahiləşdirilir. Məsələn, böyük hökmdar, ilahi hökmdar, böyük sərkərdə, millətin atası və s. Despotik və totalitar rejimlərdə əsasən xalqın hakimiyyəti, xalqın demokratiyası adlanır və guya ilahinin verdiyi qanunlarla ifadə olunması qeyd edilir.

Belə ideologiyalar – nəzəri məntiqi arqumentlərə əsaslanmır, zorla, qorxutmaqla, siyasi ittihamlar irəli sürməklə həyata keçirilir.

Buna qarşı çıxanlar dissident, ekstremist, demaqqoq, xalq düşməni və s. adlandırılır. Azad fikrə, açıq diskusiyaya – şərait yaradılmır, reallığa, insanlığa hörmət olunmur. İnsanlar gözü bağlı inanmağa məcbur edilir, sitatlar müqəddəs kitablardan götürülür, hökmdarın sözlərinə istinad edilir, dini idarələrin qərarları mötəbər sayılır.

Siyasi hüquqi təlimlər azadlıq və demokratiyanın müəyyən tarixi dövrdə hansı səviyyədə olduğunu göstərir.

Yeni və ən yeni dövrdə müxtəlif siyasi qüvvələr tərəfindən yeni istiqamətlər qəbul olunur:

- anarxizm;
- avtoritarizm (Hobbs-nəzəriyyəsi);
- totalitarizm (Morelli);
- hüquqi dövlət konsepsiyası və s.

Yaranmış tarixi şərait bunların hər birinin hakimiyyətini bərqərar edə bilər. Məsələn: cinayətkarlığın artması, etnik milli məsələlərin qızıqdırılması, ərazi məsələləri və s. avtoritar və ya totalitar konsepsiyalarının yayılmasına şərait yaradır.

İctimai inkişaf tarixində siyasət, dövlət və hüquq haqqında xeyli müxtəlif ideyalar, nəzəriyyələr, konsepsiyalar meydana çıxmışdır. Lakin bunlardan elələri siyasi təlimlər tarixinə daxil olmuşdur ki, məhz hər hansı sosial qrupun mənafeyini yeni zəmində əks etdirmiş və siyasət, dövlət, hüquq problemlərini müvafiq ictimai idealı əsaslandırmaqla həll etməyə çalışmışdır.

Hər hansı təlimin metodoloji əsası və nəzəri məzmunu ictimai ideologiyanın daha yüksək mərhələsini təşkil edir. Siyasi təlimlərdə sinfi mənafezlərlə yanaşı **ümumbəşəri dəyərlər** də öz əksini tapır. Daha ümumi formada bu dəyərlərə **ədalət, ümumi rifah, azadlıq ideyaları və digər adi mənəviyyat normaları aiddir**. Ümumbəşəri dəyərlər siyasət və hüquq haqqında elə təlimlərdə ifadə olunur ki, insanların qanun qarşısında bərabərliyi ideyasını, insanın hüquq və azadlığını səciyyələndirir, bu hüquq və azadlıqların məzmununu konkret şəkildə açıqlayır və onlara təminat verilməsini əsaslandırır. Bu ideya hüquqa yalnız fərdlərin tabe olması zərurətini deyil, eləcə də dövlətin tabeliyini nəzərdə tutur.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi cəmiyyətin düşüncə formalarını və ona tabe olan qanunauyğunluqları əks etdirir. Müəyyən dövrlərdə yaranmış problemlər – yeni ideologiyanın meydana gəlməsinə şərait yaradır. Məsələn: Şərqi Avropada katolik kilsəsi ilə feodal monarxiyanın mübarizəsi XVI-XVII yeni ideyanın yarandığını göstərir.

Bəzi tarixçilər – tarixdə mövcud olmuş ideologiyanın ancaq təkrar olunduğunu vurğulayırlar (müxtəlif formalarda). Bu heç də belə deyil, düzdür əvvəlki ideologiyalardan istifadə olunur, ancaq hər bir dövlətin və cəmiyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınır (yeni tarixi şərait buna misaldır).

Məsələn: Təbii hüquq anlayışı qədim dövrdən məlumdur. Bu termindən yunan filosofları b.e.ə. V əsrdə istifadə ediblər. Ancaq XVII əsrdə yeni təbii hüquq nəzəriyyəsi üzə çıxdı (feodal cəmiyyətində təbəqələrin bərabərsizliyinə qarşı).

Əgər XVII-XVIII əsrlərdə təbii hüquq nəzəriyyəçiləri bütün insanlar doğulandan bərabərdilər tələbini irəli sürürdülərsə, bu tələb antik mütəffəkkirlərdə yox idi.

Həminin hakimiyyətin bölünmə prinsipi ideyası qədim yunan tarixçisi Polibinin, Aristotelin yaxud orta əsrlər filosofu olan Marsili Paduanskinin əsərlərində qeyd olunur.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin reallığı isə ideyaların təkrarlanması yox, müəyyən tarixi şəraitdə müxtəlif siniflərin, sosial qrupların maraqlarını əks etdirən ideyalardır.

Tarixdə çoxlu sayda müxtəlif ideyalar, nəzəriyyələr, konsepsiyalar, dövlət haqqında fikirlər, hüquq, siyasət anlayışları mövcuddur. Bunlardan siyasi hüquqi təlimlərə ancaq xalqın, sosial qrupların mənafeyi, dövlətlə bağlı problemlərə, hüquqa, siyasətə aid olanları daxil edilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi tarixdə çoxlu ideyalar, nəzəriyyələr, təlimlər və doktrinalar mövcuddur.

Siyasətdə aktivlik göstərən siniflər, təbəqələr, partiyalar, xalqlar, millətlər özlərinin ideala çevirdikləri insanlarla (şəxslərlə) öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər.

Siyasi-hüquqi təlimlərin təsnifatı

Konseptual (anlayışlı)

Növlər (misallar):

- ideyalar (məzmunlu mülahizələr)
- kateqoriyalar (formal təriflər)
- şüuarlar (kəlamlar)
- dini və digər doktrinalar (dinə əsaslananlar)
- ideologiya və ideomalar (təbliğatın bazis elementləri)
- dərk etmənin prinsip və metodları
- dialoqlar (ifadələr, replikalar, polemika, tənqid və s.)
- dəyərli fikirlər (müdrək kəlamlar)

Sistemli-konseptual (nəzəri)

Növlər (misallar):

- fəlsəfi (düşüncəvi) konsepsiyalar
- metodoloji proqramlar

- elmi (fərziyyəli-deduktiv) nəzəriyyələr
- tarixi və ya xarici təcrübənin ümumiləşdirilməsi (induktiv nəzəriyyələr)
- siyasi-hüquqi islahatların ümumi proqramları və layihələri (məqsəd, vəzifə, mərhələlər və s.)

Konseptual cəhətdən inkişafsız (implisit)

Növlər (misallar):

- əsatirlər və mifologiya (əsatirlərin əsas element obrazları)
- gündəlik biliklər
- konkret nümunələr (resepsiyalar üçün misallar və s.)
- konkret analogiyalar
- paradiqmalar (dərkedici modellər)
- utopiyalar
- məktəblər (didaktik təcrübə)
- müəmmalı rəmzlər
- intuitiv fikir obrazları

Siyasi-hüquqi ideallar sosial qrupların dövlət, siyasət və hüquqla bağlı maraqlarını, məqsəd və istəklərini ifadə edir. İdeallar əsasında mövcud dövlət-hüquqi realıq qiymətləndirilir, onun qorunub saxlanması, dəyişdirilməsi yolları və üsulları haqqında təsəvvür yaranır. İdeallar siyasi aktivlik və sosial birliklər (siniflər, zümrələr, partiyalar, xalqlar, millətlər və s.) üçün stimuldur.

İdeallar və tarixi reallığın bir-birinə münasibətlərinə görə siyasi-hüquqi təlimlər belə bölünür:

mürtəce (köhnə qaydaların bərpasına səsləyən),

müştəfikar (mövcud dövlət və hüquqların qorunması və möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş istiqamət)

mütərəqqi (yeniliklərə, dəyişikliklərə səsləyən).

İdealın tərkib hissəsi onun **nailiyyətlərinin müddəti və üsulları haqqında ehtimallardır. Buna uyğun olaraq, siyasi-hüquqi təlimləri belə fərqləndirirlər:**

-radikal (dövlət və hüquqların tez və hərtərəfli yenidən qurulması), *mülayim* (hər şeyi və dərhal deyil, tədricən dəyişdirmək məqsədi qoyan), *inqilabi* (mövcud

quruluşu güc tətbiq etməklə dəyişdirməyə ümid bəsləyən), *reformist*_(cəmiyyəti dövlət hakimiyyətinin keçirdiyi islahatlarla dəyişdirməyi əsaslandıran).

Təcrübədə siyasi-hüquqi doktrinalar və ideyalar adətən inkişaf etmiş dövlətlərdə həyata keçmişdir.

Məsələn: hakimiyyətin bölünmə prinsipi XX əsrdə isə beynəlxalq paktlarda, həmçinin bütün dövlətlərin qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır.

Ancaq çoxlu miqdarda siyasi-hüquqi doktrinalar həyata keçirilmədi. Məsələn: anarxizm, anarxo-kommunizm və s. Digər bir hissəsi tamamilə deformasiyaya uğradı. Məsələn: Russonun xalq suverenliyi nəzəriyyəsi, sosialist dövləti nəzəriyyəsi və s.

İndiki dövr siyasi-hüquqi ideologiyalarda əsas məqsəd dövləti xalqa tabe etdirmək, insan hüquqlarını bərpa etmək, dövləti qanunlara tabe etdirmək, şəxsiyyətin qorunması, ümumiyyətlə, cəmiyyətin qanunsuzluqdan, anaxiyadan qorunması kimi ideyalar nəzərdə tutulur.

Uzun illər boyu marksist siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin əsas prinsipi sinfi yanaşma (partiyalılıq prinsipi) olmuşdur. Onun məzmunu isə siyasi-hüquqi ideologiyada sinfi mübarizə hesab edilirdi. Ancaq siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin tədrisi və inkişafı prosesində aydın olmuşdur ki, partiyalılıq prinsipi universal deyil, çünki bir sıra siyasi-hüquqi təlimlər konkret sinfi məzmun daşımır. Bundan başqa, siyasi və hüquqi təlim tarixinin məzmununu sinfi mübarizə və ziddiyyətlərin əksi kii təqdim etmək cəhdləri bu təlimlərin qədim dövrlərdən bu günə kimi tam əlaqəli vəziyyətini göstərə bilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri də odur ki, tarixdə mövcud olan müxtəlif siniflərin maraqları son dərəcə müxtəlifdir, bir-birinə uyğun deyil və keçicidir. Buna görə də tarixin formasiya dövrləşdirilməsinə əsaslanan sinfi yanaşma siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin dövrləri arasında əlaqəni göstərə bilməmişdir.

Həmçinin siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin siyasət, dövlət və hüquq haqqında biliklərin toplanması və inkişafı prosesi olması fikri də təsdiqini tapmamışdır.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi bütün inkişaf mərhələlərində həqiqətən dövlət və hüquq haqqında biliklərin artması ilə bağlıdır. Ancaq siyasi və hüquqi təlimlər tarixini «biliklərin kumulyativ toplanma prosesi və translyasiyası» kimi təsvir etməyə

cəhd göstərsək, o zaman utopik doktrina və nəzəriyyələrin hansı mövqeni tutduğunu başa düşmək mümkün olmayacaq. Məsələnin mahiyyəti bundadır ki, istənilən siyasi-hüquqi təlimin proqram müddəaları gələcəkdə həyata keçirilməsi ehtimal edilən idealları ifadə edir. Ancaq gələcək elmi araşdırma predmeti deyil, çünki o, hələ mövcud deyil. İdeal əldə edilməsi həmişə mümkün olmayan məqsədləri, əlçatmaz sosial arzuları, gələcək haqqında bir qədər fantastik təsəvvürləri, müxtəlif sosial qrupların arzularını ifadə edir. Eyni zamanda ideallar həmişə cəmiyyətin və ya onun bir hissəsinin ideal gələcək yaratmaq uğrunda mübarizədə birləşmə vasitəsidir. Lakin gələcək sübut edilə bilmir, buna görə də elmin obyektı deyil, yalnız inamın predmeti ola bilər.

Buna görə də hər bir ideologiya kimi, siyasi-hüquqi ideologiya, qnesiologiya (həqiqi-qeyri-həqiqi) anlayışları ilə deyil, sosiologiya (sosial qrup və siniflərin özünüdərkli) məfhumları ilə təyin edilir. Siyasi-hüquqi təlimlərə həqiqət meyarı deyil, bu və ya digər sosial qrup və ya siniflərin maraqlarını ifadə etmək qabiliyyəti tətbiq edilir. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixini biliklər tarixi haqqında elm kimi təsəvvür etmək siyasi-hüquqi ideologiyaların real tarixində öz təsdiqini tapa bilmir.

İstənilən ictimai fənn kimi, siyasi və hüquqi təlimlər tarixi müasir tarixi və siyasi-hüquqi düşüncənin, ictimai inkişafın əsas tendensiyalarının və müasir dövrün problemlərinin ayrılmaz bir hissəsidir. Vətəndaş cəmiyyəti idealları nöqtəy-nəzərindən və siyasi-hüquqi təlimlər tarixinin qiymətləndirilmə meyarlarına görə onun məzmununu siyasi-hüquqi təlimlərin humanist başlanğıcı, bu təlimlərin azadlıq, ədalət ideyalarını əsaslandırmaq təşkil edir.

İmtiyazlı azlığın maraqlarını ifadə edən bir sıra siyasi-hüquqi təlimlərdə xalqın əksəriyyəti üçün ədalətsiz sosial-siyasi reallığa haqq qazandırmaq məqsədilə bu ideyalar kobud şəkildə deformasiya edilmiş baxışlar sisteminə terminoloji cəhətdən daxil edilmişdir. Bu cür deformasiyanın mümkünlüyü məfhumların mücərrədliyindən asılı idi. Siyasi-hüquqi təlimdə söhbətin həqiqətən ümümbəşəri dəyərlərdən getdiyini və ya müvafiq terminologiyadan sırf formal şəkildə istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək üçün bu anlayış və normaların hüquq və dövlətin spesifikasına müvafiq şəkildə konkretləşdirilməsi vacibdir.

Ümumbəşəri dəyərlər insanların qanun qarşısında bərabərliyi ideyalarını əks etdirən, bu qanunların məzmununu konkret olaraq açıqlayan və onlara təminat verilməsini əsasladırən hüquq təlimlərində ifadə olunmuşdur. Hal-hazırda insan hüquqları haqqında beynəlxalq paktların prinsip və normaları hüquq təlimlərinin proqram hissələrinin dəyərləndirilməsinin ən ümumi meyarı kimi qəbul edilə bilər.

Dövlət haqqında təlimlərdə ümumbəşəri dəyərlərin əks etdirilməsi, hər şeydən əvvəl, siyasi yadlaşmanın aradan qaldırılması problemi ilə bağlıdır.

Siyasi yadlaşma insan fəaliyyəti nəticəsində yaranmış dövlətin cəmiyyətdən asılı olmayan və onun üzərində hökmranlıq edən bir quruma çevrilməsi prosesi və nəticəsidir. İdarəetmə ilə məşğul olan və müəyyən hakimiyyət imtiyazları olan xüsusi insan qrupları olaraq dövlət digər sosial qruplardan ayrı dayanan, qanunlar qəbul etmək və onlara əməl olunmasına məcbur etmək hüququna malik qüvvədir. Dövlət cəmiyyət üzərində hakimiyyətə can atmış və çox zaman bunda uğur qazanmışdır, bu, xüsusən, imtiyazlı təbəqələrin yüksək dövlət vəzifələrini tutduğu sinfi cəmiyyətlərdə daha uğurlu olmuşdur. Cəmiyyət üzərində hökmranlıq edən, vətəndaş bərabərliyini ləğv edən və partiya-dövlət strukturlarının məmurları üçün imtiyazlar sistemi yaradan totalitar dövlətlər XX əsrdə də mövcud idi.

Siyasi yadlaşmanın müxtəlif formalar və sistemləri var.

Siyasi yadlaşmanın fenomeni tarixin ilkin mərhələlərində cəmiyyətin ideoloji və real şəkildə bu yadlaşmanı aradan qaldırmağa can atmasına əsas yaratmışdır. Əgər cəmiyyətin müdafiəsi dövlətin daimi vəzifədirsə, cəmiyyət də öz növbəsində dövlətin hədsiz müstəqilliyindən özünü qorumağa səy göstərmişdir. Belə söylər vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü dövründə kəskin şəkildə güclünmüşdür. Bu zaman Hegel, Russo və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində siyasi yadlaşma problemi qaldırılmış və nəzəri cəhətdən müxtəlif şəkildə işlənmişdir.

Siyasi yadlaşmaya qarşı daha ardıcıl etiraz dövlətin məhv olaraq aradan çıxması, siyasi hakimiyyətə ehtiyacın tükənməsi, onun ictimai idarəetmə ilə əvəzlənməsi ideyasında ifadə edilmişdir. Hakimiyyətsiz cəmiyyət ideyası siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin bütün mərhələlərində olmuşdur. Onun müasir modifikasiyası anarxizm,

anarxo-sindikalizm, marksizm və digər nəzəriyyələrə müvafiq olan dövlətin ölməsi ideyasıdır.

Dövlətin xalqa tabe olması haqqında demokratik nəzəriyyələr daha geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyələrdə özünü idarəetmənin müxtəlif formaları, demokratiya, vəzifələrin seçkili olması, siyasi hüquq və azadlıqların geniş yayılması ideyaları əsaslandırılır. Demokratik nəzəriyyələrin əsas tələbi dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətə tabeliliyi, siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsinin bilavasitə xalq vasitəsilə keçirilməsidir. Demokratik nəzəriyyələr hələ Qədim dövrdə meydana gəlmişdir. Yeni və Ən yeni dövrdə isə daha geniş inkişaf etmişdir.

Demokratik ideyalarla yanaşı, bəzən də onlarla əlaqəli şəkildə dövlətin hüquqa tabe edilməsi ideyası da inkişaf etmişdir. Bu ideyaların mahiyyəti ondan ibarət idi ki, insanları dövlət deyil, hamı üçün bərabər olan qanunlar idarə etməlidir. Bu cür nəzəriyyələrdə siyasi yadlaşma yalnız qismən aradan qaldırıldı, çünki cəmiyyət üçün dövlət xarici qüvvə olaraq qalmaqda idi, halbuki o, qanuna tabe idi. Antifeodal inqilablar dövründə dövlət hakimiyyətinin-dən asılı olmayan insan hüquqları məsələlərini qaldıran liberal nəzəriyyələr, həmçinin bu hüquqları müdafiə edən təminatlar sistemi haqqında nəzəriyyələr yaranırdı.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixində zamanların real əlaqəsi, hər şeydən əvvəl, siyasi-hüquqi təlimlərdə humanist başlanğıcın əhəmiyyətinin artmasına əsaslanır. Siyasi-hüquqi şüurun inkişafını təmin edən ideoloji mübarizədə və bütün tarixi dövrlərdə iki əks istiqamət olmuş və qalmaqdadır: biri siyasi yadlaşmanı əbədiləşdirməyə cəhd edir, digəri onu aradan qaldırmağa səy göstərir.

Siyasi yadlaşmaya haqq qazandıran ideya və nəzəriyyələr yalnız şəxsiyyət və xalqın dövlət qarşısında heçliyini əsaslandırmağa yönələn fikirlər olmuş və qalmaqdadır. Siyasi yadlaşmaya haqq qazandırmaqla yalnız insan hüquqlarını rədd edən təlimlər bağlı deyil, həm də hüquqda «hakimiyyət əmri» görənlər də insan hüquqlarını rədd edir.

Dövlətin xalqa tabeliliyi, insan hüquqlarının təminatı tələbləri, dövlət hakimiyyətinin qanna tabeliliyi, şəxsiyyət və cəmiyyətin özbaşınalıq və

qanunçuluqdan müdafiəsi ideyası, əsasən, mütərəqqi sinif və sosial qrupların sosial-siyasi ideologiyasına xasdır.

Siyasi doktrinalar hər şeydən əvvəl, fərdi yaradıcılığın nəticəsidir. Lakin bunlardan ictimai əhəmiyyət daşıyanı müəyyən sosial funksiyalar həyata keçirir. Siyasi təlimlərin funksiyalarına hüquq, dövlət, siyasət problemləri ilə bağlı hər hansı sosial qrupların ideoloji cəhətdən özünü müəyyənləşdirməsi (mənlilik şüuru), eləcə də kütləvi siyasi və hüquqi şüura, dövlətin siyasətinə və hüququn inkişafına təsiri daxildir. Sosial qrupların mənlilik şüuru müxtəlif səviyyələrdə və formada ifadə olunur. Nəzəri səviyyədə belə forma başlıca olaraq ziyalıların yaradıcılığının nəticəsi və nailiyyəti sayılan təlimlər və konsepsiyalardır. Adi, kütləvi səviyyədə dövlət və hüquq haqqında ayrı-ayrı ideyalar ifadə edilir, eləcə də bunların dəyişdirilməsi və ya saxlanması, siyasi-hüquqi tələblər və şüarlar öz əksini tapır. Mənlilik şüurunun hər iki səviyyəsi (nəzəri və adi, kütləvi) və ifadə formaları sıx əlaqəlidir. Siyasi-hüquqi doktrinaların sinfi xarakteri tez-tez gizlədilir, həmişə heç də aydın nəzərə çarpmır. **İdeologiya ona görə ideologiya adlanır ki, həmişə əldə edilə bilməyən ideala istiqamətlənir, lakin cəmiyyət və onun müəyyən hissəsi üçün daim cəlbədicə görünür.** Heç də təsadüfi deyil ki, siyasi mütəfəkkirlərin böyük əksəriyyəti öz doktrinalarını (təlimlərin) yaşadıkları dövrün ruhuna, mövcud şəraitə uyğun olaraq əsaslandırmışlar, «tarixi zərurət», «ədalət», «xalqın iradəsi», «ümumi rifah» və ictimai idealları öz təlimlərinin ruhu kimi şərh etmişlər Siyasi təlimlərin proqram xarakterli müddəaları sosial-siyasi qrupların idealları və konkret tarixi şəraitlə daha sıx əlaqə daşımışdır.

